

Monostori Imre

Új szempontok

Németh László regénypoétikájához

Szitár Katalin: A regény költészete – Németh László

A kötet az Argumentum Kiadó „Diszkurzívák” című sorozatában jelent meg (2010-ben), s hátsó borítóján rögtön tisztázódik a sorozat célja és értelme. „A diszkurzív megközelítés homlokterében – olvashatjuk – az irodalmi jelenség áll, különös tekintettel az emberi szómű – a megnyilatkozás, a dialógus, a név, a jel-, a trópus- és történetképzés poézisének vizsgálatára.” Ebben az összefüggésben a szó megjelenési módja *eseményként* értékelendő, olyan eseményként, amely a szövegben teljesedik ki.

A szerző kiindulópontja szerint a regényíró Németh László életművének alaptípusait sokáig általában valamely tudatforma bemutatásával írta körül a kritika és az irodalomtörténet. Innen fakad, hogy a hagyományos „tudatregény” vagy „esszeregény” típusú bemutatások (nem mintha ezek kárhoztathatóak lennének) a háttérben hagyták vagy kevésbé vizsgálták a regény legszűkebben vett *szövegének* poétikai sajátosságait. Holott ezek a sajátosságok – hangsúlyozza Sitár Katalin – legalább annyira befolyásolják a művek helyét a magyar irodalom egészében, mint szerzőjük „eszmei-kulturális tájékozódása”. Szerzőnk arra vállalkozik könyvében, hogy az „esztézis”, illetőleg a „mimézis” vizsgálódási elve helyett a gondolkodásnak és a nyelvnek az *összekapcsolódását* mutassa be néhány (három) Németh-regényben. *Nyelvi eseményeket* keres és analizál, nyomon követhetően hatalmas nemzetközi és hazai szakirodalomra (filozófiai, nyelvészeti, etnográfiai, személyiség-lélektani, esztétikai, etikai stb. művekre) támaszkodva. Azok közül a regények közül választott ki hármat, melyeket a szakirodalom „monódia”-ként szokott említeni: a *Bűn*, az *Iszony* és az *Irgalom* című regényeket. Föltevéseinek az az alapja, hogy a prózaírás valódi tétje a léteseményeknek *nyelvi eseményekké* történő átalakítása. Elbeszélés helyett „elbeszélő gondolkodásmódról” beszél, hiszen „az irodalmi szövegben nemcsak speciális formájú, hanem speciális minőségű gondolatképzés valósul meg”.

A regényíró Németh László műveit meglehetősen bizonytalansággal kezelte a kritika – állítja Sitár Katalin –, nemigen tudta elhelyezni sem a 19. századiság kategóriáiban, sem – például – a 20. századra érvényes posztmodern kánon kívánalmi szerint. 19. századinak ugyanis túl modern, 20. századinak viszont *nem elég ironikus*. (Nyilván nem véletlenül került a könyv első borítójára egy részlet abból a Németh László-gondolatmenetből, amelyben az író többek között rámutat arra, hogy a magyar irodalom „nem ironikus irodalom; az irónia idegen s leváló oltás rajta, s ez egyik akadályja annak, hogy a Nyugat literátorai közt tekintélyre tehessen szert”.) Németh László történelmi okokkal magyarázta a magyar irodalom eme „19. századiságát”, vagyis nem igazán 20. századi: azaz önmagát nem „felforgató” jelle-

gét. (Olasz Sándor szép könyvében, a 2011-ben megjelent *Nyugati igény* című, a regényíró Németh Lászlóról szóló tanulmánykötetében meggyőzően beszél erről a jelenségről.) A regényíró Németh László helye tehát – Szitár Katalin szerint – „kérdéssé vált a posztmodern kánonban, s jöllehet irodalomtörténeti jelentősége sosem kérdőjeleződött meg, (nem-ideologikus) olvashatósága iránt kételyek merültek fel”. – Ha jól értjük a szerzőt, ezek a „kételyek” nem egyetemlegesek a kritika részéről, tehát az „ideologikus” (vagy más szempontú) olvasás (ha léteznek ilyenek) kánonja szerint a regényíró Németh László valószínűleg mégiscsak kanonizálható (netán ez már meg is történt). De ezúttal nem ennek a nehézkes dilemmának az eldöntése, további – ide tartozó – kételyeink boncolgatása a célunk. Vegyük sorra inkább a szerző új szempontjait és e kanonizációs aktusnál kétségkívül több tudományos haszonnal járó fölfedezéseit.

Még mindig az ironiánál maradva: fontos tételezése a szerzőnek, hogy Németh László tényleges „kortársai” nem is a 19. századi regényírók, hanem a még korábbi nagyok, például Rabelais, Montaigne és mások voltak. (Másképp viszont – tehetjük hozzá – az ő történelmi idő szerint első „mély magyarjai”: a 16., 17., 18. századi sorslátók.) Németh László életérzései közül nem hiányzott teljesen a regény hagyományos formáját kikezdő és valami mást építő ironia, ámde – és ez a lényeg valóban (hiszen ő az életben elsősorban szenvedéstörténeteket látott) – ezt „nem emelte szemléletté, nem totalizálta”. Találó súlypontozás Szitár Katalin könyvében a „puskini példára” történő hivatkozás Németh László esszéírásában, gondolkodásában. Itt arról van szó, hogy Puskin irodalomalapító tevékenységében Németh László részben az európai tradícióktól való függetlenedést, azaz a sajátos orosz forma kialakítását látta. (A Puskinról szóló nagyesszéjének címe is ez: *Az irodalomalapító.*) Ez az alapítás – foglalja össze szerzőnk – abban állott Németh László szerint, hogy Puskin „a lírai vers hagyományából alkotott narratív beszédmódot, másrészt a nemzeti nyelv ősből rétegeinek aktualizálása révén, mintegy egészen a nyelv régmúltjához visszanyúlva, hozott létre valóban korszerű, sőt korát megelőző, ezért alapozó jelentőségű költészetet”. Az itteni kulcsszavak tehát: *vershagyomány* és *nyelvhagyomány*.

A három említett Németh-regény újszerű elemzése során Szitár Katalin szakít a hagyományossá vált referencialitás (azaz miméziselv), valamint az artistikum (azaz formaelv) dichotómiájával; ehelyett „a jelentésalkotás nyelvi feltételeinek megragadására” törekszik. Magyarul ez – lényegében – azt jelenti, hogy elsősorban a regényszövegek mondataiban, szókészletében felhalmozódott, az olvasó számára (legalábbis az első pillantásra) sokszor föl sem fedezett vagy fedezhető nyelvi láncolat *többletjelentését*, mögöttes tartalmát, költészet szublimálódott és gyakran a költészet eszközeivel megjelenő, visszatérő *motívumait* (leginkább metaforákat, metonímiákat és szimbólumokat) rendszerezi és értelmezi. S kimondhatjuk azt is, hogy ezek a fölfedezések legtöbbször meggyőzőek és hitelesek: színezik és gazdagítják eddigi összképünket Németh László regényíró művészetéről. (Ezt az aspektust már könyvének címével felvillantja a szerző: *A regény költészete.*) Azaz „a regény nyelv révén kibontott költői jelentés feltételezése alapján” közelít az említett művek *szövegvilágához*.

A *Bűn* szövegvilágának központi eleme egy – a regényhez időben közeli drámaiban (*Villámfénynél*, *Cseresnyés*) is megjelenő – szimbólum: a ház. Szépen mutatja be szerzőnk, hogy például a *Villámfénynél*ben hogyan megy át a különböző jelentésbeli és érzelmi tartományokba a ház eredeti jelentése: ház – házasság; ház – kisház: a főhős fokozatosan szorul ki egyikből a másikba. Majd egyre kisebb, a házra utaló formák jelennek meg a szövegben: az ágy és a koporsó. A *Bűn* alaphelyzete: az épülő háznak és a háztulajdonos Horváth Endre *lelkének* különválása. A *kályhát* – amely „mint a ház attribútuma és mint lélekszimbólum” – nem a háztól elidegenedett úr működteti, hanem Kovács Lajos, a vidékről fölkerült napszámos

legény. Az egyes személyek külön, egymástól idegen világban élnek, nincs lélekbeli kapcsolat közöttük. Lajos a *szív* megértésmódját ismeri csak, amivel az *ész* – sajátos vaksága miatt – nem találkozik. A *fény* – amitől azonban megfosztatik – Lajos világában ajándék, a ház urának és környezetének viszont negatív élményforrás, illetve üres és zavaró jelenség: a *fény* mint szimbólum ebben a *fenti* közegben negatív konnotációt hordoz. A *térv* viszonyok is szimbolikus jelentőségűek: a *fent* (az úr dolgozószobája) és a *lent* (a szenespince és a mosókonyha Lajos által lakott világa) ellentétes pólusok. Lajos csak a vad kályhát táplálni kerülhet a fenti világba, ám hiába csörömpöl a piszkavassal, senki sem hederít rá. Különös metaforikus súlya van egy talizmánszerű tárgynak: Lajos ébresztőórájának. („*A szívből fakadó cselekvés regénybeli metaforája az ébresztőóra.*”) Szerzőnk szerint: „*A szív és az óra közti analógia immár nem egyszeri trópus, hanem történetértelmező metafora.*” A regényben ekként: Teri felé „*abból az órából voltaképp az ő szíve ketyeg*”. Ám a cselédlány összetöri az órát, s a ketyegés – a szívdobogás megszűnik. A *test*, a *melegség* vagy a *kenyér* szavak (fogalmak) úgyszintén többjelentéses aurával szerepelnek a regényben. Miként a *víz*, az *eső* és a *hó* is. A címmel emelt fogalom – *bűn* – értelmezéseként Szitár Katalin azt mondja, hogy a regényben nem Horváth Endre bűntudata jelenik meg vagy vetítődik ki, mivel „*a bűnösség állapota a létezés meg nem szüntethető sajátja*”, azaz tőlünk független és egyetemes. A regény nyelvi rendszerében egyébként „*Horváthék nyelvi világa a szociális-konvencionális szimbolika egyik változata: Endréé a szociológusé, Emmáé a pesti úriasszonyé, Terié a cselédnyelv. Mindegyik közös ismérve a személytelenség, a nyelvi produktivitás teljes hiánya.*” Élesen valóságghú a szerző felismerése (és szépen írja le, hogyan helyeződik át a műben a nyelvi kommunikáció egy másik síkba), amelyben Horváth és Lajos közös kertásási műveleteinek érzelmi rezzenéseit tárja elénk: az őszi alkonyatban, félsötétben közösen végzett munka hátha magával hozza a kölcsönös megértést. De nem, a kommunikációs helyzet itt is reménytelen. Akárcsak Lajos kizáródása a „*fenti*” világból, házon belül és kívül. Súlyos és változtathatatlan determináció. A „*fent*” nyelvi világváral szemben – mondja szerzőnk – Lajos *mesenyelve* áll: „*a mesenyelv épp a szociális diskurzusokkal szemben álló, személyes artikulációként jelenik meg*”. Pontosan leírt alaptétel megfogalmazásával zárja a *Bűn* nyelvi-poétikai elemzését Szitár Katalin „*a regény mint nyelv*” Mihail Bahtyin-féle teóriára építve. „*Vagyis a regény megtöbbszörözi, sokkal gazdagabbá és árnyaltabbá teszi a tett szimbolikus közvetítését. Az elbeszélés feladata eközben nem a fogalmi lezárás (minősítés, prédikálás), hanem az értelmezési horizontok megnyitása, a köznapinhoz, hagyományoshoz logikai szabályok szerint rögzítetthez képest való tágitása.*” (Kiemelés a szerzőtől.)

Az *Iszonyt* alapvetően mint tudatregényt veszi számba a szerző. Németh László – mint tudjuk – sokat foglalkozott az emberi tudat működésével. A *Korrektúra után* című tanulmányában például ezt írta. „*Az élet legnagyobb csodája az én szememben, hogy az idegsejtekbe beivódó nyomokból, az idegingerületek csillagképeiből minden ember újra fölépíti a világot magában, közben hozzáadja azt a valamit, ami belőle, általa szól a koponyák mikrokozmoszainak.*” Ez az *értelemképző tevékenység* az oka annak – fűzhetjük tovább a gondolatmenetet –, hogy az emberi agyban, tudatban a mindenki által észlelt valóság minden egyes embernél szubjektív módon alakul át; másrészt – erre utal Németh László is – *a világ mint nyelv* képződik újjá. A költői nyelv – mondja szerzőnk – „*nem a logikai racionalitás, hanem a személyes tapasztalat artikulációjának elvén épül fel*”. Tehát: az *Iszony* főhősének tudattörténete jelenik meg a regényben, méghozzá többszörös reflexió gyanánt: „*folyamatosan tárgygyá teszi önmaga egykori megnyilatkozásait és megnyilatkozásmódját (intonációját), azaz: nyelvi megnyilatkozásai történetét is tematizálja, s még többet is tesz: folyamatosan közli saját viszonyát ehhez a történethez*”. (Kiemelések a szerzőtől.) Az *Iszony*nak azért is lehet kitüntetett szerepe az életműben – erre Németh László is utal –, mert „*Kárász Nelli az egyetlen én-elbeszélő hőse*”.

Egyetlen hatalmas monológ a regény, kibeszélt és „görcsforma” érzések váltakozásával, önmagába záródottan, semmilyen más beszéddel nem teremtve kapcsolatot. Ugyanakkor végig polemikus ez a beszédmód Nelli és a környező világ kibékíthetetlen, megoldhatatlan konfliktusosságában.

A regényben az *iszony* mint életérzés egyéni és egyedi érzéki tapasztalaton alapszik, számos szimbolikus formában, képben kap könnyen érthető tartalmat. Például a Takaróportán „mindenütt kövület, zsírosat fogott a szem” – idézi föl Nelli az ottani látogatást. A *kövér*, a *zsíros*, a *zsírosság* mint járulékos tulajdonság áttevődik Sanyira is, majd metaforikus értelmet nyer: „A falu, az az ő eleme. Meglátszott a sírnál, ahogy együtt bőgtek és rázkódtak. Az egész egy zsíros, hazug kocsonya. S én lemenjek közéjük?” A motívumkör elemei folyvást bővülnek: beletartozik még az *olvadás*, a *könny*, a *latyak*, a *lucok*, a *nyál*, a *lé*, az *iszap*. A „iszony” jelentéskört ezek a motívumok teljesítik ki. Ebben a metafora- (és szimbólum-) rendszerben a Nellit jellemző alaptulajdonságok – *kristályos*, *erős*, *kemény*, *jég*, *hideg* stb. – ellentettjei a Sanyit jellemzőeknek: az elidegenedés teljes. És – amire már a korábbi szakirodalmi elemzések is utaltak –: Nelli „archetipikus modellje, a Diana/Artemisz istennő figurájához kapcsoló mitológikus jelentéskör is ezt a szerepet erősíti”. Van egy másik (harmadik?) metaforakör is a regényben – szemben a Takaróék világával –: ez a metaforika a *soványság*, a *csontosság*, a *szikárság* alapmotívumaira épül. Ezeket az attribútumokat a Nellihez közel állók képviselik: az édesapa, Szeréna néni és Imre, Sanyi testvére, akit titkos érzelmi szál fűz hozzá. S míg az „iszony” tárgyát megtestesítőkkal szemben éles ítélkezés fogalmazódik meg mindvégig, a másik oldalon lévők iránt Nelli folyamatosan szeretetet érez. S őket – így vagy úgy – mind elvesztve, végül önmagából kell a szeretetet újjáteremtenie.

Rendkívül alapos – bár nem minden apró pontján meggyőző, sőt nem is minden részleteben kristálytisza – Szitár Katalin elemzésében a már említett mitológiai utalásrendszer: a Diana- (Artemisz-) párhuzam. Az itt bemutatott motívikus jelenségek szerteágazóak: egy-egy lelki rezdülést is képesek (metaforikusan) rögzíteni. Emeljünk ki – amolyan szemléltetésként – két önmagát reflektáló Nelli-mondatot a regényből. Az egyik: „*belül trappoló vadként futott, Isten tudja, miért, a szívem...*” A másik: „*Az apám magános sétái, a Szeréna néni aggszűz lelke: két oldalról is gyűlt bennem a csönd, a holdfény, a riadalom.*” A „trappoló vad” s a „riadalom” első pillantásra is összecseng. S különleges szerepe van Nelli reflexióiban a *Holdnak* mint az *értelmet* képviselő jelrendszernek. Ezenkívül van még egy (formailag is kitüntetett) szerepe: szerzőnk megfigyelte, hogy „*végig jelen van a hősnő története folyamán*” mint Nelli *igazságvágya*.

Az *Irgalom* című regényben elsősorban az antik és keresztény utalásokat veszi számba és elemzi Szitár Katalin. Bevezetésképpen az elbeszélői világlátás és a regényforma húszas évekbeli magyar változatait és a téma teoretikus megközelítéseit vizsgálja. Három teoretikus gyakorlatot hoz közelebb: „*Halász Gábor a »személy«, Szerb Antal a »csoda«, Németh László az »esemény« fogalma köré építi elgondolását.*” Németh Lászlónál az *esemény* – amit már egyébként Proustnál megjegyzett – nem az egységes cselekményment része, nem történet, hanem egy *történet*, amely azután mély emléknymot hagy a hősnőben. Németh László számára a regényírás *egzisztenciális* kérdés (akárcsak barátjánál, Kerényi Károlynál az ókortudománnyal való bensőséges viszony), vagyis az az állapot az ideális írói lét, amelyben a regény (vagy a tudományos esszé) a személyes tapasztalatokkal találkozik, s ezekre ad valamilyen személyes választ.

Az *Odüsszeiára* történő utalások nem tűntek el az *Irgalomban*, a szüzsé azonban – természetesen – lényegesen átalakult, mutat rá az e tekintetben alaphelyzetre a szerző. Németh László az eposz „*zárt és egynyelvű világát lezáratlan és soknyelvű világgá alakítja át*”. Ágnes eljut az egyetemes sorsközösség vállalásához, mégpedig oly módon, hogy szakmája, az

orvoslás, a gyógyítás egybeesik apja, majd anyja megértésének képességével és folyamatával. Többek között meg kell értenie a leépülés, az érzelmi csonkaság, a „sántaság”, egyszerűen a pusztulás tényét az életben. Szerzőnk finom és érzéketes szemantikai és személyiség-lélektani eredetű írói eszközöket mutat meg – könyvének az efféle megfigyelések a legfontosabb és leghasznosabb újdonságai – az apa és leánya tragikusan szép kapcsolatában. Például: Kertész tanár úr zsebóráját ellopják gombolatlan kabátjából, s ez az incidens az identitását, épelméjúségét kérdőjelezi meg ön maga és a családja előtt. Ágnes karácsonyi ajándéka: az új ezüstóra azt jelzi és jelenti, hogy – legalább ideiglenesen – helyreállt a kisvilág rendje. Vagy itt van az említett kabátról hiányzó „biztonsági” gomb metaforikája: szerzőnk ezzel kapcsolatos fonetikai és szemantikai analízisei eredetiek és izgalmasak (sőt: vitára ingerlők). Továbbá: Ágnes nevének eredeti jelentése, a *bárány* nagy erővel idézi fel a keresztény mitológiát és a keresztény etika kívánalmait. Melynek Ágnes, a bárány nap mint nap igyekszik megfelelni. Nap mint nap, akár mint gyógyító, akár mint apja gyermeke: *fájdalmat csillapít*. Ekképpen – visszatérve az antik indíttatáshoz – Ágnes voltaképpen nem is az apját váró Télemakhosz regénybeli utóda – jegyzi meg a szerző –, hanem az eposzbeli dajka, aki „*megmossa gazdája lábát, s a lábán lévő sebéről azonnal ráismer a rejtőzködő Odüsszeuszra*”. Ágnes világa a regényben következetesen utal az antik, valamint a keresztény hagyományra. Az *irgalom* mint a „szeretet autonómiája” jelenik meg a regényben, azaz olyan cselekvési formaként, amely nem áll függő viszonyban a másik tetteivel, sem saját ítéletével. Az *irgalom* „a megértés [...] cselekvésszerű módzata” a „*sánta emberiség*” javára.

Szitár Katalin könyvének zárófejezete a *Regényelv és etika* címet viseli, s benne bevezetésként különböző jelképes testszituációkat és -állapotokat emel ki az *Izonyból* és az *Irgalomból*, illetve bemutatja a különböző emberi testszituációk leírásával keltett képzettársításokat. Az *erotikus test* az *Izonyban* egyértelműen az elutasított érzelmi szférába tartozik. „*E tekintetben a regény egyik fontos szereplője Terus, aki – Sanyi híveként, illetve hírnökeként – azt az animális, primitív erotikát testesíti meg, melyet Nelli szemlélete kritikával illet.*” S ez a kritika „*rende az erotikum és a halál világának »összecsúsztatása« kapcsán fogalmazódik meg*”. A *szép test* – a Sanyi kompániájának véleménye szerint – éppen a Kárász Nellié (amelynek triviális részétől éppen szabadulni igyekszik). A *halott test* (az embernek szimpla dologi létezővé válása) Nelli apja holttestének leírásával, szemléjével, valamint az *Irgalom* orvoslási jeleneteiben kap értelmezési kereteket. Körtörténetek, boncjegyzőkönyv, majd Ágnes apjának naplója (szintén egy sajátos körtörténet) mind-mind az élet esendőségét és a biológiai romlást dokumentálják. Ezekkel a személyiséget dologgá degradáló jelenségekkel szemben Németh László regényeiben az *igazságra irányuló szeretet* áll. A személyiség igazságigénye etikai meghatározottságú, melynek mélyén a *cselekvésvágy* él.

Általános, az egész életművet érintő meglátások rögzítésére is vállalkozik Sitár Katalin. Az egyik fontos összegzésében azt mondja, hogy Németh László „*a szociológus vagy kulturológus nem választható le az íróról*”, másképp fogalmazva, Németh nem elégedett meg a szaktudományos törvényszerűségekkel, legalább ilyen fontosnak tartotta „*a művészet jellem-megragadó*” erejét. Szorosan kapcsolódik e gondolathoz a következő megállapítás. „*Az áldatlan népies–urbánus vitában sem állítható Németh László egyik oldalra sem, s minden bizonnyal épp azért, mert gondolkodói alkatának alapmintája nem eszmei-ideológiai, hanem irodalmi volt, azaz az ideológiai sémák leváltására törekedett, differenciáltabb modelleket alkalmazva, s ez nem engedte őt táborokhoz sorolódni.*” – (Két megjegyzést fűznénk ide. Az egyik: a népi–urbánus szembenállás történet-szociológiailag érvényes, okszerű, szellemi-ideológiai és jövőképbeli stratégiai ellentét volt, következésképpen nem valami rossz szándékú, gyenge jellemű íróemberek csetepatéja [nem állítjuk, hogy Sitár ez utóbbi ítéletre gondolt]. A másik megjegyzés: Németh László többször is elhárította magától a „népi írók ideológu-

sa” azonosítást.) – Történelemszemléletében a „szorongató helyzet” (tehát a külső körülmények) és a „szorongó szellem” (vagyis a szorongató helyzetekre reflektáló gondolkodás) összekapcsolódása adja a személyiség „üdvösségügyének” képletét, amely művészi (irodalmi) eszközökkel teljesebben és plasztikusabban ragadható meg, mint a tudomány (természettudomány, szociológia stb.) eszközeivel. „Németh László értelmiségfogalma az életnek [...] a feladatjellegéhez illeszkedik: értelmiség az, akit cselekvésének minősége határoz meg.”

Szitar Katalin könyve egy kiválóan és sokoldalúan felkészült irodalomtudós érvényes kísérlete arra, hogy – a hagyományos regényelemzési megközelítéseket sem elvetve – a regények nyelvi megformáltságára összpontosítva még gazdagabb, még színesebb s még *művészetközelibb* legyen tudásunk és *élményünk* Németh László regényírói világáról. Nyilvánvalóan lehetnek fenntartásaink egy-egy rész kérdés (vagy éppen szakirodalmi hivatkozás) talán túlhajszolt boncolgatásának eredményeit illetően (s nyelvezetének komplexitásával is meg kell birkóznunk olykor), mindazonáltal ennek a könyvnek ott a helye a Németh Lászlóról szóló legérdekesebb művek között. Mégpedig azért, mert ebben a hatalmas szakirodalomban eredeti szempontok szerint tud újat mondani. És ez nem csekély teljesítmény. (*Argumentum Kiadó, 2010*)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

NYOMDA KETKECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.